

Kolonialisme en racisme

JAN BREMAN

Een postkoloniale kroniek

A
U
P

Kolonialisme en racisme

Kolonialisme en racisme

Een postkoloniale kroniek

Jan Breman

Amsterdam University Press

Amsterdam
University
Press

Afbeelding omslag voorplat: *De koloniaal als toean besar*

Afbeelding omslag achterplat: *De koloniaal op inspectie*

Bron: Eberhard Freiherr von Wechmar, *Delianer*. Collectie lithografieën, 1927

Ontwerp omslag: Mijke Wondergem, Baarn

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6372 255 1

e-ISBN 978 90 4855 344 0 (e-pub)

DOI 10.5117/9789463722551

NUR 740

© Jan Breman / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2021

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Voorwoord	11
Ten geleide. Op weg naar een beter bestaan	15
Deel 1 Imperialisme als ideologie en praktijk van ongelijkheid	
1 Over kolonialisme en racisme	29
De studie van het koloniale verleden	29
Arbeid als thema van onderzoek	32
Ontkenning van de sociale kwestie	36
Eclips van lotsverbondenheid	39
Uitblijvende emancipatie	43
Doorwerking van de koloniale nalatenschap	44
2 Alexis de Tocqueville over klasse en ras	49
Democratie als zelfredzaamheid	49
De sociale kwestie bij nader inzien	51
De gebiedende noodzaak van kolonialisme	53
De volkopstand van 1848	54
Uitsluiting van gelijkwaardigheid	57
Van bezitloosheid tot bezitsvorming?	59
Afgewezen naar klasse en ras	62
Terugblik	67
Deel 2 Het koelieschandaal aan Sumatra's oostkust	
3 Het koeliebeest aan banden?	73
De koloniale geest aan het begin van de twintigste eeuw	
Ambtelijk onderzoek naar misstanden	73
Een façade van hervorming	75
Het falen van de arbeidsinspectie	80
De fictie van een arbeidscontract	83
Portret van koelies en hun bazen	85
Tropenkolder en de lijders eraan	87

Een regime van terreur	89
Verzet en onderdrukking	92
Verdraaiing en verhulling van de koloniale werkelijkheid	94
Sla d.r op!	97
Het koeliebeest bedwongen?	100
4 Een advocaat van kwade zaken	105
Het koloniale milieu aan Sumatra's oostkust in de eerste decennia van de twintigste eeuw	105
Van medestander tot bestrijder	105
Een 'schijnheilige advocaat van kwade zaken'	111
Wederopstanding als vakbondsleider	116
Agitatie en reactie	122

Deel 3 Civilisatie en racisme

5 Een staat van terreur	133
De Vrijstaat Congo rond de eeuwwisseling	
Het koloniaal bedrijf als koninklijke onderneming	133
De koninklijke commissie	140
De noodzaak tot revisie	146
Handen voor rubber	154
Terreur: van middel tot doel	160
6 Koloniaal eerherstel, een vergelijkend perspectief	169
Hervormingen	174
Ethische politiek in combinatie met racisme	178
Koloniaal dualisme	186
Ontwikkelingsbeleid: koloniaal en postkoloniaal	192
7 Klokkenluiders over Belgisch kolonialisme die geen gehoor vonden	203
Kanttekeningen bij de Belgische postkoloniale debatten	
Geprikkeld tot dissidentie	203
De lobby van oud-kolonialen	206
Het koloniaal vervolg op de Vrijstaat	208
Uitweg uit de impasse	213
Een betwist geheugen	215

Tervuren, ontmoetingsplaats en strijdtoneel	218
Achter de façade van een modelkolonie	220

Deel 4 De noodzaak van blijvende onderwerping

8 De kleurlijn als grondslag voor koloniaal bestuur en beleid	227
Racisme in dienst van economisch profijt	227
De ethische politiek als beschavingsoffensief	231
Weerstand, onderdrukking en aanpassing	237
Armenzorg en de kleuring ervan	241
Uitwerking van de economische crisis in de jaren dertig	244
De nationale beweging op zoek naar haar aanhang	250
9 Behoud van het wingewest	257
Het koloniaal surplus naar aard en omvang	257
Uitblijvende industrialisatie	261
Imperialistisch ondernemerschap	264
De indologische opleiding	273
De koloniale staat tussen kolonie en onafhankelijkheid	280
10 Het langdurig traject van dekolonisatie	291
Merdeka	291
Handhaving rijkseenheid	295
De economische lobby	298
Operatie product en mislukte pacificatie	300
Het einde in zicht	305
Repatriëring	314
Samenvatting	316

Deel 5 Grenzen aan het gelijkheidsdenken

11 Voortschrijdend inzicht?	323
Herinnering ter rechtvaardiging	323
Van beschaving naar ontwikkeling	329
Hervatting van de onderbroken missie	331
Herhaling van zetten	334
Een ongemakkelijke waarheid	339

Pro en contra schoolvorming	342
Wie en wat ter beoordeling staat	346
12 Het verlopend tij van de ontwikkelingspolitiek; De kritische grens van Jan Pronk	351
Een sombere beleidsbalans	351
Mondiale publieke sector	352
Het einde van de derde wereld	354
Tweespalt in wereldwijde samenhang	355
Een politieke stellingname	358
Een ommekeer in ontwikkelingsbeleid?	362
13 De essentie van de sociaaldemocratie	365
Het heil van de markt	365
Crisis in het wereldkapitalisme?	367
Solidariteit over de grenzen heen	369
Het sluiten van de kring	370
Mondialisering met een menselijk gezicht	372
14 De nalatenschap van het koloniaal verleden	375
Koloniale overheersing: verinnerlijkt dan wel betwist en verlaten	375
De doorwerking van het koloniaal verleden	379
Terug in het land van herkomst	383
Het multiculturele drama	385
Het beschavingsoffensief in eigen land: toen en thans	387
Een democratie van insluiting en uitsluiting	391
De autoritaire verleiding op het thuisfront	394
De noodzaak van pluriformiteit in relativistische optiek	396
Persoonsregister	401

Lijst van afbeeldingen en tabellen

Afbeeldingen

Afbeelding 1.1 Twee Chinese koelies beschuldigd van het leiding geven aan een koelieopstand in de tinmijnen van Banka	28
---	----

Afbeelding 3.1	Het koelieschandaal in Deli: een welgedane en zelfingenomen Deliaan met in zijn zak <i>De Planter</i> , van Eberhard Freiherr von Wechmar	72
Afbeelding 3.2	Executie op de onderneming Kisaran te Asahan op 4 januari 1893 van de Javanen Tasmin en Kromo di Rono	92
Afbeelding 5.1	Het Congostandbeeld op het Jubelplein in Brussel	132
Afbeelding 5.2	De straf met de <i>chicotte</i> (nijlpaardzweep)	136
Afbeelding 5.3	Vertoon van de afgehakte rechterhanden van Bolenge en Lingomo, gedood door <i>abir</i> -opzichters in mei 1904	150
Afbeelding 5.4	Gevangene, die men ertoe heeft verplicht met een afgehakt been om zijn nek te lopen	162
Afbeelding 6.1	Het 'vrijgezellenbestaan' waaraan de komst van blanke vrouwen aan de oostkust van Sumatra een einde maakte	181
Afbeelding 8.1	Planter met Deli sigaar, van Eberhard Freiherr von Wechmar	226
Afbeelding 9.1	<i>Indië Verloren, Ramspoed Geboren</i> ; tekening op het schutblad van de brochure van Sandberg	266
Afbeelding 10.1	Nederlandse oorlogspropaganda die de waarheid geweld aandeed	301
Afbeelding 10.2	Werving voor het KNIL	312
Afbeelding 11.1	Grenzen aan het gelijkheidsdenken: de joviale koloniaal aan de rijsttafel met flessen bier onder zijn stoel, van Eberhard Freiherr von Wechmar	322
Afbeelding 12.1	Jan Soldaat, omslag <i>Elsevier</i> 25 januari 1969	337
<i>Tabellen</i>		
Tabel 8.1	Verlies van werkgelegenheid per bedrijfstak tussen 1929-1934 in duizendtallen	245
Tabel 9.1	Selected companies by economic sector	259

Voorwoord

Als opgroeiende jongen sprak de onafhankelijkheidswording van Indonesië tot mijn verbeelding maar de eraan voorafgaande onderwerping van de archipel aan langdurige uitheemse bezetting en de uitwerking van deze vreemde heerschappij in niet mindere mate. Ik woonde in de Amsterdamse buurt waarin het Koloniaal Instituut gehuisvest was, met koloniaal kapitaal gebouwd en ingericht. Aan de hand van mijn vader en gefilterd door de kijk van buitenaf en bovenop raakte ik op de hoogte van het verleden van dit land en volk ver weg. Wat ik in de zalen en kijkkastjes van het museum te zien kreeg prikkelde mijn nieuwsgierigheid en verdiepte zich toen ik iets ouder geworden op schoolvrije middagen in de jeugdboekery van het instituut *De scheepjongen van Bontekoe*, *De katjangs* maar ook Multatuli's verhaal van *Saidjah en Adinda* las. Als student ten slotte werd ik een geregeld bezoeker van de fraaie studiezaal. Ik zocht toegang tot de bewaard gebleven bronnen en archieven uit de koloniale erfenis maar ook tot de nieuwe literatuur over de ontwikkelingsdecennia, zo genoemd vanwege de doorgaande bemoeienis met de gedekoloniseerde wereld in de tweede helft van de twintigste eeuw. Dit omvangrijke bibliotheekbestand dat herinnerde aan verloren gegane rijkdelen en vergankelijke bedoelingen had aan relevantie verloren en hoefde niet langer bewaard te blijven, zo vond de verantwoordelijke minister. De hele collectie is eind 2014 van de hand gedaan, een verlies dat de gebruikers ervan verbijsterd heeft achtergelaten.

Mijn antropologisch veldwerk in India en Indonesië heb ik altijd met historiserend onderzoek weten te combineren. Een vroege proeve ervan bracht mij tot het inzicht dat het dorpsbestel op Java een koloniale constructie was in plaats van een naar binnen gekeerde, corporatieve en zichzelf besturende boerengemeenschap die in een ver verleden was ontstaan. Het doortrekken van de lijn uit de tijd van weleer naar het heden is ook de rode draad van deze bundel, een verzameling van opstellen waarvan er zeven eerder zijn verschenen. Na een ten geleide heb ik in deel I het verband tussen vroeger en later toegelicht (hfdst. 1). Erop volgt het portret van een gedreven voorstander en bedrijver van imperialisme, waarbij ik vaststel dat deze Europese expansie zowel uitdrukking was van racisme als voeding eraan gaf (hfdst. 2).

De delen II en III (hfdst. 3-7) zijn tussen 1988 en 2020 gepubliceerd en het virulente racisme dat zich rond het begin van de twintigste eeuw in Nederlands-Indië en Belgisch Congo manifesteerde leidt het relaas van deel IV in, de vastlegging en verharding van de kleurlijn in de laatkoloniale

tijd (hfdst.8) alsmede de vastberaden onwil van de kolonisator afstand te doen van het in beslag genomen wingewest (hfdst. 9). Met als voorwendsel dat de begonnen missie in het belang van de gekoloniseerde bevolking niet voortijdig onderbroken mocht worden (hfdst. 10). Evenals het slotdeel beperkt dit betoog zich weliswaar tot Nederlands-Indië, maar de argumentatie is naar mijn mening eveneens op Belgisch Congo van toepassing.

Deel V begint met een bezinning op de voorbije heerschappij, een relatie van boven- en onderschikking voorgesteld als bevoogdend voorgaan en gedwee volgen (hfdst. 11). Aansluitend bespreek ik de lancering van de imperialistische opdracht in een nieuwe gedaante. Achter wat ontwikkelingspolitiek werd genoemd bleef de belangrijkste drijfveer ertoe verborgen, door mij als instandhouding van de ontstane kloof in maatschappelijke gelijkheid tussen 'voorlopers' en 'laatkomers' aangeduid (hfdst. 12). Ontkenning van de westerse verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in de niet-westerse wereld door een politieke stroming die wereldwijde solidariteit tot één van haar beginselen koos maar eerst tot later uitstelde en uiteindelijk verloochende (hfdst. 13), wordt in het laatste hoofdstuk (14) afgerond door in te gaan op de doorwerking van de racistische leer en praktijk in de samenleving die tot koloniale inlijving overging.

In de loop van mijn sociaalwetenschappelijk onderzoek en het op schrift stellen van de uitkomsten ervan heb ik veel hulp en steun gekregen van bevriende collega's en promovendi in binnen- en buitenland. Hun aantal is te groot om in het betuigen van mijn dank de naam van hen allen toe te voegen. Op dit ontbreken maak ik een enkele uitzondering. Toen ik na mijn emeritaat in 2001 met de opheffing van het Centrum voor Azië Studies aan de Universiteit van Amsterdam mijn thuisbasis kwijtraakte, maakte Marcel van der Linden een einde aan mijn academische losvoetigheid. Als Directeur Onderzoek van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam van 2001 tot 2014 vroeg en kreeg hij toestemming mij als Honorary Fellow aan deze instelling te verbinden. Samen met anderen had hij de agenda van het IISG verbreed tot de mondiale studie van arbeid en de arbeidsbeweging. Die heroriëntatie heeft ons dicht bij elkaar gebracht en tot samenwerking in een gedeelde optiek gestimuleerd. Altijd bereid mij met raad en daad terzijde te staan, heb ik ook van zijn commentaar op de opzet en invulling van deze bundel graag gebruikgemaakt.

Het onderstaande overzicht verwijst naar de vindplaats van de eerder gepubliceerde hoofdstukken. In sommige daarvan zijn passages toegevoegd of tekstveranderingen aangebracht die hun redactie aan later verschenen bronnen te danken hebben.

- 'Het beest aan banden', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, dl. 144, 1988: 19-43.
- 'Een advocaat van kwade zaken; Het koloniale milieu aan Sumatra's oostkust in de eerste decennia van deze eeuw', *De Gids*, jrg. 155, nr. 6, juni 1992: 476-92.
- 'Een staat van terreur. Congo rond de eeuwwisseling', *De Gids*, jrg. 154, nr. 5/6, juni 1991: 448-72.
- 'Koloniaal eerherstel, een vergelijkend perspectief', *De Gids*, jrg. 154, nr. 5/6, juni 1991: 472-93.
- 'Over Jules Marchal en klokkenluiders die geen gehoor vonden. Kanttekeningen bij de Belgische postkoloniale debatten', *Brood & Rozen, Tijdschrift voor de geschiedenis van sociale bewegingen*, 2020/3: 32-49.
- 'Het verlopend tijd van de ontwikkelingspolitiek; De kritische grens van Jan Pronk', *Socialisme & Democratie*, jrg. 51, nr. 11, 1994: 490-7.
- 'De essentie van de sociaal-democratie', *Socialisme en Democratie*, jrg. 59, nr. 7/8, 2002: 30-35.

Amsterdam, november 2020

Ten geleide. Op weg naar een beter bestaan

Mijn beide ouders stammen uit een schippersgeslacht. De vader van mijn moeder was de eigenaar van een tjalk die vracht vervoerde over de binnenwateren van Nederland. Zij had acht broertjes en zusjes waarvan er drie al op jonge leeftijd overleden. De kindertijd van mijn vader was nog grimmiger. Zijn moeder kreeg vijftien kinderen waarvan negen (acht waren tweelingen) als zuigeling stierven door gebrek aan borstvoeding en slechte hygiëne. Het schippersbestaan was gedompeld in armoede. Moeder bewaarde herinneringen aan tochten die zij als jong meisje door de veenstreken maakte om turf te varen. De werkers in deze ontginningen huisden in zelfgebouwde hutten zonder deur of ramen en hun kroost droeg kousen noch klompen. Het was schuw volk.

Aan het einde van de negentiende eeuw liep het aantal houten schepen met zeiltuig snel terug. Die van mijn grootvader moet een van de laatste varende vrachttjalken zijn geweest. Het vervoer over water maakte steeds meer plaats voor de opkomst van trein- en autoverkeer. De concurrentie leek daarnaast te komen van de overgang op binnenvaartschepen die waren vervaardigd van plaatijzer en door stoomkracht werden voortgedreven. De grotere ruimen konden meer vracht vervoeren en het overbruggen van afstand kostte minder tijd. Op de tjalk sliepen de meisjes met *heit* en *mem* in de roef waar ook gekookt werd, de jongens brachten in het vooronder de nacht door. De ruimte was te klein om beide volwassenen en alle kinderen gelijktijdig te herbergen. De oplossing voor dit probleem was de dochters in betrekking op de wal te doen als ze heel jong waren. Ook de jongens gingen al vroeg van boord om als beginnend knecht bij een grotere schipper, bij voorkeur een familielid, in de kost te gaan.

Lolkje Bergsma, in 1905 geboren, was het op een na laatste kind dat van boord ging toen zij nog geen elf jaar was. Zij werd meisje voor dag-en-nacht in de grote stad Amsterdam. Hier waren ook haar oudere zusjes terechtgekomen en een van hen had bemiddeld bij het vinden van werk. De beloning was karig en bestond voor de jongsten eigenlijk alleen uit kost en inwoning. Lolkje was nog onbekend met huishoudelijk werk omdat het er aan wal zo heel anders aan toeging dan aan boord. Hoeveel dienstjes zij die eerste jaren heeft versleten is moeilijk te schatten en ook naar de reden van vertrek valt slechts te raden. Hoe Lolkje zich gedwongen zag haar omgangstaal Fries te verruilen voor het leren praten in plat Nederlands was als meisje zonder scholing niet

gemakkelijk geweest. Zij wilde er niet meer over kwijt dan dat het nodig was om verstaan te worden en anderen te begrijpen. Het was onderdeel van een ingrijpender verandering in identiteit. Eenzaamheid was het euvel dat het jonge meisje zelf moest zien te verdragen. Met haar ouders had zij slechts sporadisch contact, alleen wanneer vracht hen naar Amsterdam bracht. De afhankelijkheid die het dienstbodebestaan tekende nam af toen zij met een ouder zusje een kamer huurde om de kost te verdienen met thuiswerk (naaien en kleren verstellen) of door samen los uit werken te gaan. Het was een manier om niet langer overgeleverd te zijn aan een baas of bazin die ook buiten de werktijd om over hun hulp de beschikking had. We zijn nu vijf jaar na aankomst van Lolkje in de stad, nog jong maar op weg naar volwassenheid. Aangeland op de leeftijd van 16 tot 17 jaar kreeg zij kennis aan mijn vader met wie zij korte tijd later zou trouwen.

Willem Klaas Breman werd als derde zoon in 1895 geboren in de noordwesthoek van Overijssel. Zijn vader was beurtschipper – op een veel grotere boot dan mijn moeder – die voor zijn werkgever vrachten tussen Amsterdam en Utrecht vervoerde. Het vaste werk en de zekerheid van inkomen, krap maar toereikend voor het levensonderhoud, gevoegd bij het ritme van een regelmatig bestaan waarin Willem was opgegroeid, bracht hem tot een laatdunkend oordeel over de ongebondenheid en onzekerheid die de jeugd van Lolkje hadden gestempeld. Zijn herinnering was aan een veel geregelder en meer ontspannen leefwijze dan voor de wilde binnenvaart gold. Het betekende onder meer dat Willem de lagere school bezocht. Maar liefst twee tegelijk, om het etmaal in Amsterdam en Utrecht. Het laden-lossen van de vracht gebeurde namelijk overdag en de vaartocht vond 's nachts plaats. Trots bewaarde hij de twee diploma's van loffelijk ontslag als bewijs dat hij met succes deze eerste leertijd had volbracht.

De nadelen van ontbrekende schoolgang kon mijn moeder niet ontkennen. In het bejaardentehuis waar mijn ouders tot op hoge leeftijd gelukkige jaren hebben doorgebracht, deed zij niet mee aan spelletjes die kennis van het schrift veronderstelden. Correspondentie van welke aard ook of het invullen van formulieren bleef een ware bezoeking voor haar. Tegenover mijn vader schepte ze op over trekken in haar kindertijd die gunstig afstaken bij die van hem. Lolkjes vader was immers eigen baas, weigerde een lading op de schippersbeurs als de vracht, de prijs of de bestemming hem niet bevielen. Daarbij kwam de vrijheid je eigen weg te zoeken, bekend te raken met steeds andere streken en mensen. Terwijl zij het hele land had doorkruist, zonder te weten wanneer en waarheen, was mijn vader gedwongen geweest tussen Amsterdam en Utrecht heen en weer te varen. Bovendien 's nachts, als je niet kon zien waar je was en wat je tegenkwam. De uiterste saaiheid, zei

moeder. Maar zij deed er het zwijgen toe als het leed van bittere armoede ter sprake kwam.

Willem moest na zijn schooltijd zelf op zoek gaan naar een baan, want het scheepvaartkantoor van zijn vader had geen behoefte aan nieuwe krachten. Hij begon als dekknecht bij een zelfstandige schipper, maar ging al snel aan wal waar meer en beter emplooi te vinden was. Hij kreeg kost en inwoning bij een getrouwde broer die hem was voorgegaan en werd leerjongen bij een elektricien. Zijn mobilisatie voor militaire dienst bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog verhinderde dat hij zich tot volleerd vakman kon bekwamen. Het duurde vier jaar voordat hij in de burgermaatschappij terug was, te oud om zich als beginneling opnieuw te laten scholen. Hij werd postbode en in dit beroep heeft hij zijn werkende leven doorgebracht.

Schippers of hun kinderen die voorgoed van boord gingen kwamen in de laagste echelons van de stedelijke economie terecht. Hun onbekendheid met de inrichting van de arbeidsmarkt zette hen op achterstand. Zij misten de ervaring van in de stad geboren en getogen ambachtsknechten om zich te kwalificeren voor beter betaalde fabrieksarbeid. Mijn tantes bleven dienstmeid of werden op zijn best winkelhulpen. In de tijd dat mijn ouders opgroeiden voltrok zich in Nederland en elders in Noordwest-Europa de omvorming van een agrarisch-ambachtelijke naar een urbaan-industriële samenleving. Die overgang hield in dat een brede klasse van kleine zelfstandigen, uitgerust met weinig en tekortschietende middelen van bestaan, wegtrok van het platteland om deel uit te maken van een aanzwellend stedelijk proletariaat. Verlies van eigen productiemiddelen hield onmiskenbaar een sociale daling voor velen van hen in. Maar de bewustwording van neerwaartse mobiliteit vervaagde omdat in economisch opzicht doorgaans van vooruitgang sprake was. De inkomens stegen immers en daarmee de koopkracht. Het was een sprong voorwaarts gestimuleerd doordat de vraag naar arbeid in de nieuwe economie het aanbod overtrof.

Het echtpaar trouwde in 1923 en betrok een woning aan het begin van de Prinsengracht. De naam klinkt deftiger dan de werkelijkheid was. De bovenverdieping waarin Willem en Lolkje aan de achterkant huisden telde twee kamers met in een daarvan een keukenaanrecht. Er was wel een kraan voor stromend water en gasverlichting, maar het ontbrak aan een privaat. Daarvoor diende een po of emmer die een paar keer per week naar beneden moest worden gedragen om in de langskomende reinigingskar van de gemeente – de boldootwagen genoemd – te legen. Vrij snel kreeg mijn moeder haar eerste dochter, een paar jaar later haar tweede en in 1936 rondde mijn komst de gezinsuitbreiding af. Zoals de meeste eerste-generatie stedelingen, leidden mijn ouders een beschut leven met weinig afwisseling

en ontspanning. Aan de geringe reikwijdte van hun bestaan, dat tot een kleine kring van nabije verwanten beperkt bleef, droeg bij dat zij geen religieuze opvoeding achter de rug hadden. Hun ontkerstening betekende dat zij geen band met geloofsgenoten deelden en in een verenigingsleven ervan waren opgenomen.

Als Lolkje en Willem al hoop hadden gekoesterd om op de maatschappelijke ladder een hogere tree te bereiken, dan werd dit verlangen met het uitbreken van de economische malaise aan het einde van de jaren twintig in de kiem gesmoord. Willem was wel bevorderd van hulppostbode tot postbode, maar zijn animo om tot de rang van besteller 1^e klasse en daarna hoofdbesteller door te stijgen werd in deze bezuinigingstijd getorpedeerd. Het zouden geen geweldige promoties zijn geweest, maar aan de voet van een beroepsladder met een zo rigide inslag als kenmerkend voor het postbedrijf waren deze distincties van grote betekenis op de werkvloer. De loonkortingen in de crisisjaren tastten de toch al geringe bestaansruimte nog verder aan. Zeker, vader behield zijn baan en raakte in tegenstelling tot vele anderen niet werkloos. Hem bleef bespaard dagelijks voor een steunuitkering te moeten gaan stempelen. Evenmin hoefde hij zich te voegen bij het leger van overtollige arbeid dat tegen een geringe vergoeding werd ingezet voor het uitvoeren van publieke werken. Voor de laaggeschoolde klasse was het een gedwongen tewerkstelling, zowel gehaat om de strak geleide opzet ervan als om het werk zelf. Meestal bestond dit uit grondverzet dat als minderwaardig gold. Wanneer ik mijn vader vroeg te verhalen over de crisistijd maakte het geen indruk als ik hem voorhield dat het ook slechter had kunnen uitpakken. Ja, vast werk had hij behouden maar de prijs ervoor was vaste armoede geweest.

In de crisistijd was huisuitzetting aan de orde van de dag. Toenemende leegstand leidde tot een daling van de huurprijs en huiseigenaars probeerden huurders te lokken met vergoeding van de verhuiskosten, nieuw behang op de muren, oplevering vrij van ongedierte, enkele maanden gratis wonen en de vaak niet nagekomen belofte bij te dragen aan onderhoudskosten. Ook mijn vader en moeder bezweken voor zulke verleidingen en in deze jaren maakte het gezin een rondgang door enkele volkswijken om eindelijk neer te strijken in de Vrolikstraat. Over huis, straat en buurt zou meer te vertellen zijn en nu op basis van mijn eigen belevenissen als opgroeiende jongen. Maar het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog was een nieuw intermezzo in het benauwd gebleven bestaan.

Het besef na de capitulatie te zijn overgeleverd aan een bezettende macht die kon dicteren wat geboden of verboden was, betekende niet dat zulke bevelen aanstonds en gehoorzaam werden opgevolgd. De strategie ertegen

liep van gespeelde onwetendheid, gebrekkige kennis van de regels, tot handig ontwijken en daadwerkelijke sabotage in laatste instantie. Te veel aandacht is uitgegaan naar de tegenstelling tussen collaboratie en ondergronds verzet, te weinig is gelet op tegenstribbelende meegaandheid of pogingen buiten het bereik van de bezetter te blijven. Aan die afweer lag geen vaderlandsliefde of Oranjegezindheid ten grondslag en een beroep erop stuitte op onwil. Hieruit af te leiden dat de werkende massa in de Amsterdamse volksbuurten de oorlogsjaren heeft beleefd als een voortzetting van tegenspoed, gebrek en onzekerheid waardoor de crisisjaren getekend waren, doet geen recht aan het breed gedeelde inzicht dat onder vreemde overheersing de marges smaller waren geworden en als een breuk tussen 'wij' en 'zij' werd ervaren. Het gevoel van verbondenheid strekte zich niet tot de Nederlandse bevolking als geheel uit. Het had meer de klank van 'ons soort mensen'. De militantie die ermee samenging bleef gebonden aan het eigen milieu van wonen en werken zonder zich uit te strekken tot een front dat alle landgenoten verenigde.

Schaarste aan de eerste levensbehoeften was een belangrijke bron van zorg. In het laatste oorlogsjaar ging ik iedere dag met een pan eten halen bij de gaarkeuken op de Polderweg. Aan brandstof voor verwarming was nog moeilijker te komen dan aan voedsel. Toen de schoolkachels niet langer werden gestookt bleven we met onze jassen aan in de klas zitten. Tot het ook daarvoor te koud werd en we naar huis gestuurd werden. Dat het openbaar vervoer werd stilgelegd had weinig gevolgen, want ons dagelijks leven was en bleef buurtgebonden. Het leven in de stad was steeds nijpender geworden. Mensen leden honger en de zwakkeren onder hen gingen voortijdig dood, soms op straat.

Ook bij ons thuis heerste groot gebrek. Het dagelijks rantsoen schoot tekort en bij de maaltijden rond de tafel lieten we op elkaars borden, waakzaam om niet onderbedeeld te worden. Wat we aten was niet alleen te weinig maar ook van slechte kwaliteit en niet bedoeld voor menselijke consumptie. Mijn ouders besloten me ergens op het platteland onder te brengen. Het moet een van die adressen zijn geweest die mijn vader bij zijn omzwervingen op zoek naar etenswaar aandeed. Hij bracht me op zijn dienstfiets weg, een zware en angstige reis in het najaar van 1944. De afspraak was dat ik pas weer zou terugkomen in Amsterdam als de oorlog voorbij was en zo is het ook gegaan. Willem kwam me na de bevrijding ophalen – de treinen reden nog niet – en bracht me op de fiets naar huis. Het normale leven begon weer.

Buurtgenoten hadden een soortgelijk profiel als in onze woning van drie verdiepingen, waarvan wij de eerste etage bezetten. De meesten waren weinig geschoolde werknemers met een breed beroepsspectrum in overheidsdienst

dan wel het vrije bedrijfsleven. Bij de eerste als portier, bode, straatveger, meteropnemer, tramconducteur of werkend voor een particuliere baas als opzichter, magazijnknecht, handelsreiziger, goederenbezorger, sjouwer, glazenwasser, en dergelijke. De omvangrijke winkelstand droeg bij aan de levendigheid van de straat. Een rijk scala van neringen was aanwezig binnen een straal van enkele honderden meters van onze woning. Straatverkoop vanaf een handkar of transportfiets verruimde het toch al rijke aanbod van goederen en diensten. Maatgevend voor de buurt als geheel was het slag huishoudens als het onze. Het was een bestand van stille armen gesteld op uiterlijk vertoon van netheid binnens- en buitenshuis.

Verderop in de straat trad een geleidelijke verandering op, die wat een volksbuurt was in een achterbuurt deed overgaan. De gedaantewisseling was zichtbaar in de afnemende kwaliteit van de bewoning. De buitenkant zag er haveloos uit, de huisdeuren stonden vaak open, de trap naar de bovenverdiepingen was versleten en kaal; voor de ramen hingen geen gordijnen, de kamers hadden soms geen behang op de muur, ongedierte was er in overvloed en de straten lagen er vervuild bij. Winkels waren er nauwelijks en verkochten de goedkoopste waar, zoals vlees van de noodslachtbank. Cafés daarentegen vulden iedere straathoek en waren vanaf de namiddag goed beklant. Niet veel later deden zich de eerste gevallen van dronkenschap voor, altijd een triest tafereel. Bewoners hingen uit de ramen en deden mee aan woordenwisselingen, binnenshuis begonnen en buitenshuis voortgezet. Gebroken gezinnen was de naam voor huishoudens waar een vader of moeder ontbrak en samenrokken van man en vrouw zonder in de echt verbonden te zijn, kwam veelvuldig voor.

De nette delen van mijn buurt oordeelden afkeurend over het lage allooi dat de bewoners van deze kwartieren werd toegedicht, maar mij fascineerde de sfeer van onbekommerdheid en rauwe omgang die hier de overhand had. Ik kreeg er kijk op, omdat de kinderen leerlingen konden zijn van dezelfde school waarop ik zat. Met hen liep ik graag mee naar huis, maar ik werd zelden binnen genood. De bewoners waren dagloners in losse dienstbetrekking zoals grondwerkers, stratenmakers, kolensjouwers, havenarbeiders en zeelieden op de grote vaart die als commensaal kwamen en gingen. Hun vrouwen spraken luid, gebruikten grove taal maar waren hartelijk voor kinderen. Politieke radicaliteit voerde de boventoon. De Communistische Partij Nederland (CPN) vond hier een trouwe achterban. Wilde stakingen voor hoger loon gingen vergezeld van demonstraties. Tegenover deze neiging tot uit de hand lopende oproerigheid, heerste in de nette volksbuurt op kleine afstand een geest van brave inschikkelijkheid en volgzaamheid jegens partijblokken van christendemocratisch of sociaaldemocratisch stempel.

Moeder droeg zorg voor de dagelijkse gang van zaken, hielp vader 's ochtends vroeg de deur uit en lette erop dat we op tijd naar school en 's avonds naar bed gingen. Zij hield de woning schoon nog zonder de huishoudelijke apparatuur die dit werk later zou verlichten. Ons wassen deden we 's ochtends bij de keukenkraan, eigenlijk alleen gezicht en handen. Vrijdagavond kwam de wekelijkse beurt in de wastobbe, mijn zusje eerst en dan ik in het nog warme water. Toen we wat ouder werden verplaatste de wekelijkse reiniging van het lichaam zich naar het gemeentelijke badhuis. In de wachtzaal zaten we met vele anderen tot het onze beurt was voor een stortbad of kuipbad (vijf cent duurder). Moeder ging mee het hok in om eerst mij en daarna zichzelf te wassen in het kwartier dat elke klant gegund was. Fris ondergoed kreeg ik twee keer per week; bovenbroek, blouse en sokken minder vaak.

Bij mijn vader berustte het financiële beheer. Van hem kreeg moeder huishoudgeld waarmee zij geacht werd uit te komen. In 1950 bedroeg Willems weekloon iets meer dan vijftig gulden en daarvan een gezin met opgroeiende kinderen te onderhouden viel niet mee. De geringe bestedingsruimte betekende dat bespaard moest worden op alle andere uitgaven dan voor voedsel. Wanneer ik boodschappen moest halen kreeg ik soms geen geld mee. Op de pof kopen kwam veel voor en neringdoenden wisten bij weigering de kans te lopen de klandizie voorgoed te verliezen. Kleren waaruit mijn jongste zusje groeide werden vermaakt en kregen bij mij een tweede gebruik. Mijn verzet had geen zin, want al bij de aankoop was met die overname rekening gehouden. Ter verhoging van het inkomen ging mijn moeder weer uit werken; eerst twee en daarna drie dagen per week. Schoenen en een winterjas konden gekocht worden, omdat vader in zijn jaarlijkse vakantie niet uitrustte, maar geld verdiende door buiten de stad aardappels te rooien of in een fabriek zakken te sjouwen. Het was bij zijn thuiskomst 's avonds te zien dat het ongewone werk hem zwaar viel. Nog herinner ik mij de aankopen – kleding, een meubelstuk – betaald van de extra inspanning die hij zich getroostte.

Het gezinsleven draaide om de verzorging van de kinderen. Mijn beide zussen, de oudste eerst en daarna de jongere, doorliepen na de lagere school in twee jaar de huishoudschool, waar meisjes les kregen in koken, naaien, wassen-strijken en ander werk dat hun als getrouwde vrouwen te wachten stond. Zo ver was het nog niet en zij gingen eerst de arbeidsmarkt op om de eigen kost te verdienen. Dit deel van hun loon droegen zij thuis af en van wat overbleef mochten zij zelf kleren kopen en sparen voor hun huwelijksuitzet. De jongste dochter werd naaister in een kledingatelier, maar kreeg na het volgen van een typ cursus een administratieve kantoorbaan. Het was een duidelijke stap vooruit. Ik was nu het enige kind dat nog op de zak van mijn

ouders teerde en dat zou nog lang zo blijven. De dagelijkse gang in onze huishouding heb ik in vrij luchtige bewoordingen geschetst. Het doet evenwel geen recht aan de spanningen die een leven in armoede onvermijdelijk oproepen. Het leidde tot terechtwijzing van kinderen die meer verlangden dan kon en ruzies tussen ouders die te weinig hadden om het hun kroost en zichzelf naar de zin te maken. Het waren bronnen van zorg en onenigheid die drukkend uitwerkten op ons aller levensgeluk.

Vader blonk niet uit door politiek engagement. Uit een natuurlijke geneigdheid, maar zo af en toe door ervaring gevoed. Zoals vele anderen in de lagere overheidsrangen had hij zich na de oorlog aangesloten bij de Eenheids Vak Centrale (EVC), een bond van uitgesproken linkse signatuur. Zijn keuze kwam niet voort uit een geradicaliseerd bewustzijn, maar was geïnspireerd door de aanhang die het actieve kader van deze beweging zich had weten te verwerven bij de PTT, de stedelijke reinigingsdienst, het gemeentelijk vervoersbedrijf, de spoorwegen en andere instellingen in de publieke sector. De EVC was een nieuwe organisatie, in 1944 opgericht als alternatief voor de te gematigde koers van de gevestigde christendemocratische of sociaaldemocratische vakbonden. Zowel de vakbondseisen als de politieke verbondenheid met de CPN sloot de leiders van deze rode bond uit van het overleg dat werd gevoerd met overheid en werkgevers. Met de dreiging van een beroepsverbod werden de werknemers bij de overheid onder druk gezet hun lidmaatschap op te zeggen. Voor die ultieme sanctie zwichtte ook mijn vader. Uiteindelijk is de EVC opgeheven. De doorbraak die was bedoeld om een progressiever arbeidsbestel tot stand te brengen was op een mislukking uitgelopen.

Na hun werkende leven braken voor mijn ouders betere tijden aan, mogelijk gemaakt door de opmars van de verzorgingsstaat. Niet langer werd wekelijks aan de deur de contributie opgehaald voor steunverlening aan bejaarde ouders waartoe hun volwassen kinderen verplicht waren. Van afhankelijkheid jegens de volgende generatie en de schaamte ervoor raakten de senioren bevrijd toen deze toelage van staatswege verstrekt werd. Dat gold ook voor opname in een bejaardenhuis als de kracht afnam om zelf het huishouden draaiende te houden. Het regelen van onderdak, dagelijkse verzorging en indien nodig verpleging, werd nu als een overheidstaak gezien en uit publieke middelen betaald. Het waren maatregelen die het behoud van zelfstandigheid en waardigheid tot op hoge leeftijd garandeerde.

Ongetwijfeld, de voorzieningen die beschikbaar kwamen wezen op de stijgende kwaliteit van het bestaan ook voor de lagere inkomensklassen. In een bejaardenappartement met een eigen badkamer en centrale verwarming ondergebracht, waren moeder en vader omringd door duurzame